

AZ IDEÁLIS ÉS AZ UTÓPISZTIKUS
VÁROS PROBLÉMÁJA
(FILARETE: Sforzinda)

A Reneszánsz óta – hála a teoretikus műveknek, amelyek abban a korban bőségesen jelentkeztek – élesen elkülöníthető egymástól az építészet és az utópia területe. Bármennyire világos is azonban ez a differencia, azóta is bizonytalan a kettejük között húzódnó határ, és ennek következtében bizonyos művek megítélése. Így állunk például olyan klasszikus művel is, mint Antonio Averlino, azaz Filarete traktátusa, a *Trattato di architettura* (keletkezett 1460/61 és 1464 között; modern kiadása, Milánó, 1972), amelyet tekintenek egy ideális város tervének is, de felfognak úgy is, mint egy imaginárius városról alkotott vízió leírását. Susan Lang máig alapvető tanulmányában Filarete művét egy szakszerű építészeti traktátus és egy romantikus regény vegyülékének tartja:

„Filarete könyve abban különbözik Albertiétől, hogy nem valódi építészeti traktátus, amely könyvekre és fejezetekre oszlik és valódi építészeti kérdésekkel foglalkozik: valami, ami az építészeti traktátus és egy olyan allegorikus regény között van, amilyen Francesco Colonna *Hypnerotomachia Polyphili*-je... És Filarete túlmegegy Albertin, mivel a hercegnek, akinek a könyv szól, egy egész új város felépítését javasolja.”¹

Helen Rosenau a Reneszánsz első ideális városának leírását látja Filarete *trattato*-jában:

„A reneszánsz első teljes egészében megtervezett ideális városát Filarete írta le és illusztrálta 1457–64 körül. Építészeti traktátusában, amelynek legkorábbi, teljesen illusztrált példánya a *Magliabechianus Codex* Firenzében, Sforzindának, a képzelet-

¹ „Filarete’s book differs from Alberti’s in that it is not a straightforward architectural treatise, divided into a number of books and chapters dealing with straightforward architectural questions: it is something between that and an allegorical novel like Francesco Colonna’s *Hypnerotomachia Polyphili* (...). And Filarete goes beyond Alberti in suggesting to the prince to whom the book is addressed that he should build a whole new city.” *The Ideal City from Plato to Howard*, Architectural Review, vol. 112. (Aug. 1952), No. 668, p. 95.

beli városnak és környezetének leírását adja, és az építőanyagokkal való ellátással foglalkozik.²

De idézhetjük Giulio Carlo Argan véleményét is, aki a következőket írja Filarete művével kapcsolatban:

„A várostervezés iránti közvetlenebb érdeklődés figyelhető meg Filarete traktátusában, amely Milánóban íródott, és amely egy sor megbeszélést tartalmaz az építész és a *signore*, Francesco Sforza között ... Ebben az értekezésben egy ideális város részletes leírása van: Sforzindáé.”³

Hasonlóképpen foglal állást Giorgio Simoncini is, amikor általánosságban megállapítja, hogy a Reneszánsz első századában az építészetteoretikusok által megteremtett város-elképzelés nem utópisztikus jellegű:

„Következésképpen a XV. század teoretikusai által kidolgozott város-eszme nem tűnik olyanoknak, mint amit utópisztikusként lehetne meghatározni.”⁴

Nézete érvényes Filarete esetében is, akit fel is sorol a kor építészetteoretikusai között (Alberti, Francesco di Giorgio és Leonardo mellett).

Ellentétes felfogást képvisel Luigi Firpo, aki szerint az izoláltság, valamint a térben és időben való hátrálás azok az alapfeltételek, amelyek a várostervező Filaretét utópistává teszik.⁵ Ehhez kapcsolódik Robert Klein álláspontja is; nézete szerint a Sforzinda ideális város, a leírásban szereplő régi főváros azonban (tévesen Galisformá-nak nevezi), amely egy mítikus király üzenete útján válik ismertté, utópisztikus város:

² „The first fully planned ideal city of the Renaissance was described and illustrated by Filarete about 1457–64. In his Treatise on architecture, of which the earliest fully illuminated preserved example in the *Codex Magliabechinus* in Florence, the fictitious city of Sforzinda and its surroundings are considered and the provision of building materials dealt with.”² (*The Ideal City in its Architectural Evolution*, London, Routledge and Kegan Paul, 1959, p. 53.)

³ „A more direct interest in city planning can be seen in the treatise by Filarete, written (...) in Milan and conceived as a series of discussions between the architect and the *signore*, Francesco Sforza (...). In this tract there is a detailed description of an ideal city: Sforzinda...” (*The Renaissance City*, New York, G. Braziller, 1969, p. 16.)

⁴ „In conseguenza l'idea di città elaborata dai teorici del quattrocento non sembra definibile come utopistica...” (*Città e società nel Rinascimento*, Torino, Einaudi, 1974, vol. 1, p. 243.)

⁵ (*La città ideale del Filarete*, in *Studi in memoria di Gioele Solari*, Torino, 1954, pp. 11–59).

„Sforzinda, az ideális város megépítésének előadása, tartalmazza az aranykönyv epizódját, amely az ősi fővárost, Galisformát írja le, az utópisztikus várost.”⁶

Hosszan sorolhatnánk a két, eltérő állásponthez kapcsolódó nézeteket, a lényeg azonban – úgy véljük – így is világossá vált. Az egyik álláspont a korai Reneszánsz racionális városteóriájának egy, irodalmi eszközöket is alkalmazó változatát látja Filarete művében, míg a másik az újkori európai utópiák első megnyilvánulásaként fogja fel. Sietünk kijelenteni, hogy számunkra nem meggyőző ennek az utóbbi nézetnek a helyessége, amely a *Trattato di architettura*-t, amely fél évszázaddal Thomas Morus *Utópiá*-ja előtt keletkezett, és analóg művek nélkül áll az itáliai Reneszánsz elején, utópiának tekinti.

*

Amint láttuk, az építészet és az utópia egyik találkozási pontja a várossal kapcsolatos nézetek. Mindkettőt az a meggyőződés jellemzi, hogy – mint Robert Klein helyesen megjegyzi – javítani lehet az emberek sorsán annak a térnek a megszervezésével, ahol élnek. A várossal kapcsolatba hozható művek közül az építészeti traktátus és az utópia más és más módon szándékozik elérni ezt a célt.

A középkor nem produkált az építészeti traktátushoz fogható műfajt, amely a Reneszánsz alkotása. Benne racionális elvek alapján van megszervezve a városi tér, és az urbanisztikai struktúra megfelel a társadalmi és politikai viszonyoknak. Az így koncipiált város nyitott, és egy jövőbe vetített, létrehozandó struktúra. A leírás nem befejezett egész, tár az olvasó elé, inkább szabályokat sorol fel: mindent az alkotás koncepciója hat át. Mindez az *ideális város* fogalma alatt fogható össze.

Az utópia is a Reneszánsz terméke, és ha Morus számára Platón inspirációt jelentett is, annak dialógusai nem jelentik a műfaj előképét. Mint Françoise Choay írja, sem az *Állam*, sem a *Törvények* nem írhatók le utópisztikus művek terminusaival. Az *utópisztikus város* zárt, befejezett egész. Helye földrajzilag abszolúte fiktív, társadalma eszményi, benne kommunisztikus egyenlőség uralkodik. Egészében modellszerű és transzponálhatatlan.

Ez a szembeállítás megfelel annak a két mű-típusnak, amelyben kidolgozták őket: az építészeti traktátus és az utópia. Françoise Choay abban látja a két műfaj jellegzetességét, hogy az első elvek és szabályok megállapításával foglalkozik,

⁶ „Le récit de la construction de Sforzinda, ville idéale, comprend l'épisode du livre d'or qui décrit l'ancienne capitale Galisforma, ville utopique.” (*L'urbanisme utopique de Filarete à Valentin Andreae*, in *Les utopies à la Renaissance*, Paris-Bruxelles, 1963, p. 213).

míg a másik modellek reprodukálását jelenti.⁷ Ez a két eljárás, vagyis a szabály és a modell (Françoise Choay terminológiáját alkalmazva) két ellentétes attitűdnek felel meg az építészeti terv és a létrehozott építészet szempontjából, ezen kívül eltérő típusú szöveget is eredményez. A két kategóriának két paradigmatis mus mű felel meg legjobban, mégpedig Alberti *De re aedificatoria*-ja (1452; megjelent 1485) és Morus *Utópia*-ja (1516).

Ebben az értelemben az antikvitas és a középkor nem hozott létre utópiát. A kérdés az, vajon az itáliai Quattrocento nem előzte-e meg ebben is az Északot, mint a humanizmus más területein? Ez a kérdés elsősorban Filarete kapcsán szokott felmerülni. A leginkább utópisztikus jelenség a *Trattato di architettura*-ban a már idézett leírás a mítikus régi városról, Plousiapolisról. Egyetérthetünk Choay-val, aki szerint az ősi város épületei máshol is alkalmazható megoldásokat jelentenek, amelyek tekintetbe veszik a szociális szempontokat: így ezek nem elvont modellek, hanem kidolgozójuk alkotó képzeletének bizonyítékai. Ezt írja: „Filarete fikciója nem tartalmaz tehát sem generatív kritikát, sem igazi tér-modellt: az ősi város fantasztikus épületei átalakítható megoldásokat jelentenek, amelyek példa-értéke, semmint morfológiájuk és társadalmi funkciójuk hordozza tervezőjük/-ik alkotó elgondolását és képzeletét. Ezért, bizonyos utópisztikus részek ellenére, az aranykönyv-epizódot nem lehet besorolni az utópiák közé.”⁸

Filarete regényszerű leírásban beszél el a mítikus város történetét, amely az épülő Sforzinda előképe: a leírás a XIV. könyv elején kezdődik, és a XXI. könyv végén fejeződik be. A kikötő építésekor a munkások különös követ találnak, amely egy Aranykönyvet rejt magában. A könyv szövege görögül van, amelynek lefordítására a költő (Francesco Filelfo) vállalkozik. Zogalia király üzenete van a szövegben, aki ennek a területnek régi uralkodója volt (a Zogalia név Galeazzo Maria Sforza anagrammája: Galiazo). Az elbeszélés – a Sforzinda leírásához hasonlóan – ezúttal is folyamatot mutat be, tehát nem már egy meglevő várost, miáltal megismétlődnek az alkotás egyszer már tárgyalt mozzanatai. A leírásban vegyülnek a valóságos és képzeletbeli alakok, történelmi események és mítikus elemek. A Sforzinda tárgyalásánál használt elbeszélő technikától eltérően itt több időszik van, amelyek határai gyakran összemosódnak. Az időviszonyoknak ez a laza rendszere

⁷ (*La règle et le modèle*, Seuil, Paris, 1980, pp. 16–17).

⁸ „La fiction de Filarete ne contient donc ni critique générative ni véritable modèle spatial: les édifices fantastiques de ville ancienne sont des solutions transformables, dont la valeur exemplaire, loin de résider dans leur morphologie et leur fonction sociale, tient à la démarche et à l'imagination créatrice de leur(s) concepteur(s). C'est pourquoi, malgré des traits utopiques certains, l'épisode du livre d'or ne peut être classé parmi les utopies.” (*La règle...*, cit. p. 51).

még elvontabbá teszi az elbeszélte eseményeket. Tagadhatatlan, hogy ez a hosszú rész eltér az eddigiekben követett bemutatási módtól. A benne meglevő, kétségtelenül fantasztikus elemeknek azonban funkciójuk van a város alapítása és építése szempontjából. Ebben a legendaszerű leírásban bizonyosan olyan kifejezőeszközt kell látnunk, amely a város keletkezésének, alapításának mítikus, irracionális jellegét akarja aláhúzni. A leírás irracionális kiegészíti az egész műre érvényes racionális szemléletet, és nem tagadja vagy érvényteleníti azt. Fontos körülmény, hogy az Aranykönyv szövege görögül van, és a mítikus város neve is görög: Plousiapolis, ami annyit jelent, hogy „Gazdag Város”. Nem csupán ez a körülmény, hanem mások is, pl. a dialógus-forma, felhívják a figyelmet Filarete művének forrására, Platón dialógusaira. Mint John Onians kimutatta⁹ három dialógusról van szó, a *Timaeus*-ról, a *Critias*-ról és a *Törvények*-ről.

Azt is tudjuk, hogy Filarete nem közvetlenül ismerte meg ezeket a műveket, hanem barátja, a költő Filelfo közvetítésével, aki a milánói hercegi udvar legjobb görög-szakértője volt (emlékszünk, ő fordította le az Aranykönyv szövegét görögből).

Filarete művének egy-egy motívuma megtalálható a három dialógusban, így a két város leírása a *Critias*-ban és részben a *Timaeus*-ban fordul elő. Platón két városa Athén és Atlantisz. Az, hogy Filarete a régi várost „gazdag”-nak nevezi, erősíti a párhuzamot Platón fényűző Atlantiszával. Hasonlóképpen megvan a párhuzam a városok racionális és irracionális leírása között is. Mint Onians írja:

„Platón két különböző várost ír le, az egyszerű Athént és a fényűző Atlantist. Filarete szintén két várost ír le, az egyik a tisztán racionális elvek alapján épített Sforzinda, és egy másikat a tengerparton, amely Plousiapolis városának rekonstrukciója ..., és sokkal több fantasztikus, valamint különös szerkezetet tartalmaz.”¹⁰

E formai analógiákon túl mélyebb összefüggés van Filarete műve és a *Timaeus* között, amelyben Atlantis általánosabb leírása található. Itt a teremtés mítoszáról van szó, amelynek kozmikus és antropomorfisztikus elemei mély hatást gyakoroltak Filarete elveire. A *Törvények* elsősorban a mű beosztásában volt minta: a *Trattato*-ban Sforzinda leírása is tizenkét könyvre oszlik, és az egész mű kétszer ennyi könyvből áll (a XXV. későbbi hozzátoldás), stb.

⁹ [Alberti and..... Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, XXXIV (1971), pp. 96–114].

¹⁰ „Plato describes two different cities, the simple Athens and the luxurious Atlantis. Filarete also describes two cities, one Sforzinda designed on fairly rational principles and one on the coast which is reconstruction of the city of Plousiapolis ... and contains many much more fantastic and extravagant structures.” (ONIAN, cit. p. 197).

Filarete traktátusa tehát különös és talányos munka. Az olyan jellegzetes-
ségek, mint az irodalmi forma, a dialógusok, valamint a mesés és kalandos elemek,
kívülről utópisztikusnak mutatják. Ezt erősíti a városok tulajdonnevekkel történő
jelölése: Sforzinda, Plousiapolis, továbbá a valószínűtlenül gyors építés, aztán az
ellentétek nélküli társadalom képe, az eszményi uralkodó, az erőszak és igazság-
talanság hiánya. A koncepcióból azonban hiányoznak azok a tényezők, amelyek
utópiává tennék. Idegen tőle a közösségi egyenlőség eszméje, amivel szemben áll a
tulajdonjog tisztelete. Hiányoznak az élet kommunisztikus megszervezésének intéz-
ményei, a közös lakás, étkezés, az állandó katonai gyakorlatozás és az emberek
arcnélküli tömeggé történő uniformizálása. Nincs a vallásnak vagy más ideológiának
hatalmi szerepe: nem a papok (vö. Campanella, Doni) vagy valamely testvériség
tagjai (vö. Andreae) kormányozzák az államot. Végül nincs meg benne az utópiák
szatirikus éle, az irónikus vagy keserű kritika a társadalom ellen. Alapvetően op-
timista, jövőre orientált és konstruktív. Filarete *Sforzindája* tehát ideális város,
amely egy racionálisan megszervezhető építészeti struktúra kritériumait tartalmazza,
és *Plousiapolis* ennek a „történelmi” előzményét jelenti a XV. századi milánói
neoplatonizmus terminusaiban feldolgozva.

LE PROBLEME DE LA VILLE IDEALE ET UTOPISTE
(FILARETE: Sforzinda)

L'essentiel du problème posé dans l'étude est le suivant: est-ce que le traité (*Trattato di architettura*, 1460–1464) du théoricien d'architecture milanais du XVe siècle, d'Antonio Averlino c'est-à-dire de Filarete est une oeuvre utopiste ou bien une création littéraire/théorique de caractère humaniste traitant de la ville parfaite. Sur la base de la comparaison des types des villes idéales et utopistes, l'auteur arrive à la constatation selon laquelle l'oeuvre de Filarete contient la première description de la ville renaissance idéale et les signes qui peuvent être considérés utopistes montrent l'influence du néoplatonisme milanais.